

УДК 342.4(045)

## КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

В'ячеслав ШАМРАЙ,

кандидат юридичних наук, докторант кафедри конституційного права  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

### АНОТАЦІЯ

У статті аналізується історико-правовий контекст становлення та розвитку сучасної доктрини конституціоналізму. Проаналізовано різні визначення конституціоналізму, що застосовуються в теорії конституційного права, та його ознаки як суспільного явища. Розглянуто процес становлення та розвитку конституціоналізму в європейських державах. Порівняно на прикладі конституцій різних держав процес розвитку уявлень про конституційні цінності та принципи побудови суспільного життя. Виділено сучасні доктринальні підходи до сутності конституціоналізму в умовах європейської міждержавної інтеграції.

**Ключові слова:** конституційне право, конституційна реформа, правова модернізація, суспільство, національна правова система, конституціоналізм.

### CONSTITUTIONALISM AS A POLITICO-LEGAL DOCTRINE IN A COMPARATIVE HISTORICAL CONTEXT

Viacheslav SHAMRAI,

Candidate of Law Sciences, Doctoral Student at the Department of Constitutional Law  
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

### SUMMARY

The article analyzes the historical and legal context of the formation and development of the modern doctrine of constitutionalism. Various definitions of constitutionalism, applied in the theory of constitutional law, and its signs as a social phenomenon, are analyzed. The process of formation and development of constitutionalism in European states is considered. The example of the constitutions of various states of the process of developing ideas about constitutional values and principles of building public life is compared. The modern doctrinal approaches to the essence of constitutionalism are singled out in the context of European interstate integration.

**Key words:** constitutional law, constitutional reform, legal modernization, society, national legal system, constitutionalism.

**Актуальність дослідження.** Для найбільш повного з'ясування юридичного змісту та механізмів функціонування конституційного права у сучасних умовах його інтернаціоналізації необхідним та бажаним є врахування історико-правового досвіду як України, так само інших країн світу щодо формування доктрини конституціоналізму як суспільно-політичного та філософсько-правового явища дійсності та відповідної трансформації предмета конституційно-правового регулювання у різні періоди його модернізації.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Серед українських учених історико-правовим проблемам становлення та розвитку доктрини конституціоналізму приділялася увага в працях таких учених, як М.О. Баймуратов, М.В. Буромський, Ю.О. Волошин, В.І. Євінтов, Ю.М. Капіца, М.І. Козюбра, О.Л. Копиленко, А.Р. Крусян, В.Ф. Погорілко, В.М. Шаповал, С.В. Шевчук, Ю.С. Шемшученко та ін.

**Метою статті** є розкриття особливостей становлення та розвитку доктрини конституціоналізму в історико-правовому контексті.

**Виклад основного матеріалу.** Хоча формування сучасного змісту ідеалів конституціоналізму і можна віднести до періоду боротьби з королівським абсолютизмом у Західній Європі на початку XVII століття, сама історія конституціоналізму в Європі нараховує не одне століття. Можна стверджувати, що сама ідея обмеження державної влади, заборони урядового свавілля датується часами Платона та Аристотеля. Однак, незважаючи на великий вплив, що був здійснений античною історією та мислителями, все ж таки

витоки сучасного конституціоналізму слід шукати у Середньовіччі, коли вперше ідеї божественного, а згодом і природного права були використані для обґрунтування концепцій обмеження королівської влади правом, яке б унеможливило державне свавілля. Першими кодифікаторами та розробниками багатьох ідей, концепцій, принципів та норм були саме «батьки церкви», такі як Ісидор Севільський, Св. Августин, Ів Шартрський тощо, які, взявши за основу Святе писання, розвинули його ідеї, приписи та принципи у норми регулювання публічного та приватного життя.

Водночас саме Велика Хартія вольностей вперше започаткувала правовий дискурс конституціоналізму в історії європейської цивілізації. Звичайно, поняття та розуміння ідей, закладених у Хартії, змінювалося з перебігом часу. Зобов'язання короля не вчиняти свавільних дій щодо будь-якого зі своїх підданих, нагальне для XIII століття, поступово з розвитком правової системи і суспільства еволюціонувало у дієвий механізм обмеження державної влади через встановлення матеріальних та процесуальних вимог до реалізації такої влади. Це був шлях від приборкування королівської влади до виведення цілого переліку громадянських прав.

У характеристики конституціоналізму слід звернути велику увагу на писаний конституційний текст, який настільки укорінений у культурній традиції Європи, що нагадує постійний «Великий діалог» між сучасниками та стародавніми мислителями [1].

Стародавнє знання, викладене в книгах, становило загальноєвропейський досвід пізнання та розвитку консти-

туційних ідей обмеження державної влади: «...у цьому аспекті цивілізації Заходу немає подібних. <...> тією мірою, якою книги можуть представляти ідею цивілізації, ідея цивілізації Заходу викладена у великих книгах. Ці книги є засобом розуміння нашого суспільства та нас самих» [2].

Такі тексти – Біблія, *Corpus juris civilis*, *Corpus juris canonici*, Тора, класичні твори античності тощо, – становили предмет Великого діалогу поколінь, який продовжують сучасні тексти конституцій. Саме тексту, а не звичаю чи прецеденту, надавалося особливе значення у забезпеченні прав та свобод. Убезпечення від свавілля державної влади невідворотно вимагало не просто встановлення зобов'язань з боку короля, але й фіксації самих принципів конституціоналізму. Така фіксація через окреслену цивілізаційну традицію вимагала тексту подібного значення та морально-політичної сили у суспільстві. Саме так виникли ідеї конституції як Основного Закону держави.

Однак була б хибною думка, що наявність конституції є невід'ємною складовою частиною конституціоналізму. Через самий характер такого складного і комплексного явища, як конституціоналізм, воно не обмежується текстом. І справді, відсутність конституції (Велика Британія) чи наявність декількох конституційних законів (Ізраїль) не є перешкодою розвитку конституційних традицій. Таким же чином наявність писаної конституції не є запорукою реалізації ідеї обмеження державної влади. Сумний досвід ХХ століття довів правильність цієї тези. Жахи I та II світових війн, тоталітарний терор, тим не менш, стали тим середовищем, яке надало новий поштовх розвитку ідей конституціоналізму, а тому на сучасному етапі історії права в абсолютній більшості країн світу конституція в умовах ліберально-демократичного режиму не тільки визначає компетенцію вищих державних органів, але й намагається обмежити державну владу та надати універсальному державному примусу більш передбачуваний та мінімально необхідний для досягнення чітко визначених державних цілей характер. Конституція також через систему конституційних обмежень гарантує конституційні права та свободи особи, робить державний механізм більш ефективним (водночас за умов існування тоталітарного режиму державна влада не обмежується конституцією, і такі варіанти також ще зустрічаються на політико-правовій мапі світу, зокрема, прикладом можуть бути сучасні КНДР або Куба).

Це твердження є правильним для характеристики радянських конституцій, які, за визначенням українського конституціоналіста В.В. Речицького, можна віднести одночасно до семантичного (такий, що відбиває, але не формує структури влади) та одночасно до номінального (такий, що проголошує нереальні ідеали) типів [3]. Радянські конституції також не були нормативними, тобто не регулювали державно-владні відносини як загальнообов'язкові норми прямої дії, що безпосередньо застосовуються у судах.

Варто зазначити, що фундаментальні права та свободи, що закріплювались у цих конституціях, також залишались номінальними, тобто були нереальними в юридичному сенсі. Стабільність радянського суспільства та ефективність державного механізму підтримувались здебільшого у позаправовий спосіб у той час, коли радянські конституції виконували політико-ідеологічну, «тотемну» роль та намагались створити пристойний зовнішній та внутрішній імідж радянській державі. Проте призначення конституції у сучасних західних суспільствах полягає в обмеженні державної влади в інтересах суспільного спокою та стабільності, до того ж це обмеження не може загрожувати зниженню ефективності виконання державних функцій. У такому разі можна говорити про загальну колізію національної радянської правової системи між цілим текстом конституції та реальними правовідносинами у суспільстві,

включаючи наявність чи відсутність правових та позаправових механізмів забезпечення тієї чи іншої поведінки суб'єктів конституційного права та суспільства у цілому.

Іншими словами, конституція та конституційна юстиція намагаються забезпечити баланс між двома основними суспільними пріоритетами або цінностями демократичного суспільства: свободою, сферу якої складають конституційні права, свободи та конституційні принципи, та порядком, який ґрунтується на принципі законності (режимі точного та неухильного виконання всіма суб'єктами права законів та підзаконних актів, які не суперечать законам).

Своєю чергою свободу як специфічний стан суспільства не можна забезпечити тільки шляхом видання державною владою нормативних приписів та забезпечення їх точного, суворого та неухильного виконання всіма суб'єктами права, оскільки будь-який правовий акт держави, зокрема закон, потенційно може бути свавільним та спрямованим на знищення свободи. Тому природа конституційного права не може розглядатися винятково з позицій правового позитивізму. Таким чином, на погляд С.В. Шевчука, конституційна держава визнає не тільки верховенство конституції над правовими актами держави; будь-яким діям такої держави надається легітимна сила, якщо вони уповноважуються конституцією [4]. У цій державі права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст та спрямованість її діяльності; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (прикладом може слугувати ч. 2 ст. 3 Конституції України).

Відомий американський конституціоналіст К. Фрайдріч прямо так і визначає конституцію як систему ефективних, врегульованих правом обмежень щодо державних дій [5]. Загалом під цими обмеженнями розуміється система інституційних гарантій, які унеможливають свавільність державної влади, коли навіть король (політичний суверен) перебуває *sub deo et lege*. Як зауважує сам К. Фрайдріч, є два важливі складники ідеї обмеження державної влади, що визначає генезу розвитку сучасного конституціоналізму. Під першою він розуміє природно-правовий складник як ефективне належне джерело сучасного конституціоналізму, про що вже йшлося у цьому дослідженні. Другою є релігійно-християнський складник, що міститься у концепції природних прав позадержавного походження: «Держави західної цивілізації мають спільну тенденцію щодо конституційного розвитку. Ця тенденція може бути віднесена з абсолютною впевненістю до християнської турботи про індивіда та його персонального спасіння. Ця тенденція є універсальною у християнських країнах» [6].

В іншій праці К. Фрайдріч обґрунтовує християнську тенденцію конституційного розвитку: «Конституція означає захист особи, її гідності та віри; особі належить верховенство та незмінна цінність. Таке становище особи закріплено у християнській вірі, яка дає імпульс розвитку концепції її прав, які вважаються природними. Серед цих прав треба відокремити права, що гарантують релігійну віру особи та створюють духовну сферу; теж саме, як і право приватної власності, що утворює матеріальну сферу. Протягом всієї історії західного конституціоналізму йому притаманна ідея, що людині належить верховенство, тому вона має бути захищеною від втручання свого володаря, будь він королем, партією або парламентом більшістю» [7].

Крім того, конституціоналізм та конституційна демократія не можуть бути отождествленими з волею парламентської більшості. Як правильно зауважує у цьому зв'язку Ф. Гаск, переконаність у тому, що воля більшості з окремих питань визначає, що є справедливим, призводить до думки нібито більшість не може бути свавільною. Цей висновок здається логічним лише в тому разі, якщо згідно з наявним тлумаченням демократії (і позитивістським правознав-

ством як його основою) за критерій справедливості вважається джерело, з якого походить те чи інше рішення. Однак «свавільність» означає дії, зумовлені конкретною волею, не обмеженою загальним правилом, – незалежно від того, чия це воля: однієї людини чи більшості [8].

Сучасний конституціоналізм може бути певним чином ототожненим з ідеологією лібералізму, яка набула широкого розвитку у сучасних країнах західних демократій. Вона наполягає на тому, що «вільні від природи, аполітичні та, будучи носіями фундаментальних прав, індивіди потребують і тому створюють державу, яку вони можуть та мають контролювати. Цей контроль є необхідним, оскільки історичний досвід свідчить про те, що є постійна тенденція перетворення держави на свавільну та деспотичну; тенденція, що походить від людської природи та є наслідком незмінної логіки діяльності державних інститутів» [9].

Саме для унеможливлення свавілля державної влади та її носіїв виникла ідея конституції у письмовій формі як засобу захисту також і від авторитарної та необмеженої державної влади, яка втілює ідею «обмеженого правління» на практиці та забезпечує юридичні гарантії. У цьому сенсі вже згадана Конституція США 1787 р. і є вдалим прикладом практичного втілення зазначеної ідеї. Більше того, як вбачається, не в останню чергу саме реальне, гарантоване конституційно-правовими механізмами втілення ідеї «обмеженого правління» допомагало протягом чинності Конституції США уникати серйозних колізій конституційно-правових норм, особливо в тій частині, що стосується врегулювання політико-правових (владних) відносин у державі, а тому цей документ змінювався поправками лише 27 разів в історії США [10], будучи сталим, стабільним та фактично забезпеченим дієвим інструментом конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин у державі.

**Висновки.** Таким чином, у результаті наукового аналізу історико-правових аспектів становлення та розвитку світового і, зокрема, українського, конституціоналізму можна дійти таких загальних висновків, що відображають мету дослідження в цій частині: а) формування конституційного права як самостійної галузі національного права пов'язано із загальним процесом становлення конституціоналізму як теорії, втіленої на державному рівні, починаючи з прийняття перших світових конституцій наприкінці XVIII ст., основний юридичний зміст якої полягає у введенні «обмеженого правління» на основі суспільно-політичного принципу розподілу влади в державі на три основні гілки, що, своєю чергою, породжує можливість втілення положень, що суперечать один одному, в актах різних гілок влади, виданих у межах своєї компетенції, які одночасно визнаються джерелами конституційного права, втілюючи, зокрема, відповідні політичні інтереси різних державних органів та вищих посадових осіб; б) історичні та історико-правові передумови формування сучасної європейської доктрини конституціоналізму з'явилися ще у XIII ст., коли

у Великій Британії абсолютна влада монарха була обмежена аристократичним прообразом парламенту та було прийнято Велику хартію вольностей як перший офіційний обмежувальний правовий акт, добровільно визнаний на державному рівні абсолютним монархом; в) протягом історії конституціоналізму уникати великої кількості конституційно-правових конфліктів у деяких країнах світу (наприклад, США) допомагало реальне, гарантоване конституційно-правовими механізмами втілення ідеї «обмеженого правління» (на відміну від тоталітарних режимів, таких як правова система СРСР, де норми конституції практично у повному обсязі в частині регулювання політико-правових відносин вступали у суперечність з реальним наповненням відповідних правовідносин та конституційно-правовими та позаправовими механізмами їх здійснення).

#### Список використаної літератури:

1. Речицкий В. Конституционализм. Украинский опыт. Х.: Фолио, 1998. С. 53.
2. Collier C. Precedent and Legal Authority: A Critical History. Wisconsin Law Review. 1988. P. 806.
3. Речицкий В. Конституционализм. Украинский опыт. С. 53.
4. Шевчук С. Історія конституціоналізму: від святого писма до конституційного тексту. Елементи конституціоналізму.
5. Friedrich C. Transcendent Justice: The Religious Dimension of Constitutionalism. Durham: Duke Univ. Press, 1964. P. 56.
6. Friedrich C. Constitutional Government and Democracy. Boston: Ginn, 1950. P. 18.
7. Friedrich C. Transcendent Justice: The Religious Dimension of Constitutionalism. P. 57.
8. Hayek F. The Constitution of Liberty Chicago: The University of Chicago Press, 1978. – P. 169.
9. Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 3: Політичний устрій вільного народу: Пер. з англ. К.: Сфера, 2000. С. 21.
10. Лафитский В.И. Конституционный строй США. М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2007. С. 207.

#### ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

**Шамрай В'ячеслав Вікторович** – кандидат юридичних наук, докторант кафедри конституційного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

#### INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

**Shamrai Viacheslav Viktorovich** – Candidate of Law Sciences, Doctoral Candidate at the Department of Constitutional Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv

vyaches28@gmail.com